

nja. Takvo razumijevanje kulture pri razmatranju koncepta zahtijeva razmatranje pojmova deteritorijalizacije, translacije, mestiza, graničarske kulture, transkulturacione, sinkretizma, kreolizacije i dijaspore. Razumijevanjem tih pojmova moguće je pojmiti procese hibridizacije kao procese međukulturnih utjecaja globalne međukulturne osmoze. Hibridizacija kulture zahtijeva razmatranje i nekih starih pojmova kojima se opisivala kulturna međudimenzija poput pojma asimilacije kao kulturnog determinizma, rase kao biološkog determinizma, etniciteta, eurocentrizma i identiteta kao političkog determinizma.

Najznačajnija pitanja teorijskog poimanja multikulturalizma je odnos multikulturalizma spram građansko-državlanskom statusu, dakle, globalizaciji, nacionalnom i postnacionalnom državljanstvu, obrazovanju, religiji, feminizmu, odnosno, rodu.

Dakako, razumijevanje multikulturalizma u suvremenosti nedostavno je ako ostaje na teorijskoj razini, što je razlog da autor razmatra "Afirmativnu akciju" kao multikulturalnu praksu na djelu i "Političku korektnost" kao agendu za multikulturalnost.

Osobito zanimljiva rasprava je ona o multikulturalističkoj epistemologiji. Prema autorovu mišljenju, bitne razlike između monokulturalne i multikulturalne epistemologije odgovorne su za duboke aporije u intelektualnom i političkom prostoru. Te se aporije iščitavaju u suprotstavljenostima esencijalizma i konstruktivizma, univerzalizma i relativizma, te subjektivnog priznavanja prema objektivnoj zasluzi (kulturna uvjetovanost natjecanja).

Na kraju knjige umjesto zaključka autor nam je u nastojanju da nas senzibilizira za življenje multikulturalizma ponudio "Multikulturalizam za početnike" upozoravajući nas da bez obzira na naše uvažavanje ili odbacivanje multikulturalizma ne možemo poreći da je multikulturalizam uz globalizaciju jedan od ključnih diskursa razumijevanja i tematiziranja suvremenog društva te da je rasprava o kontroverzijama multikulturalizma samo jeka dalekosežnih tektonskih društvenih promjena.

Upravo je u tom smislu tematiziranje kontroverzija multikulturalizma jedno od tematski najvažnijih područja suvremene društvene teorije jer vodi uobličavanju analitičkih pojmova

kojima će se moći konstituirati nove, promijenjenom društvu primjerene, društvene teorije. Veliki trud koji je autor uložio u prikazivanje i kritičkom valoriziranju teorijskih suprotstavljanja oko multikulturalizma izvjesno će biti nagrađen činjenicom da je rezultat tog truda jedna od najznačajnijih teorijskih studija koja će nesumnjivo odrediti daljnje promišljanje društvenih teorija u nas.

Vjekoslav Afrić

Hardt – Negri

EMPIRE

Harvard University Press, Cambridge Mass., London, 2000.

MULTITUDE War and Democracy in the Age of Empire

Penguin Press, New York, 2004.

Kao primjer pisanja u tandemu obično se navodi književnike Iljfa i Petrova, autore popularnih humorističnih knjiga o sovjetskom društvu. Uz njih katkad spominju Marxa i Engelsa, želeći pokazati da je takav rad moguć i u društvenim znanostima. No, lako se osvjedočiti da potonji nisu pisali u duetu, nego odvojeno, svaki za sebe. Zajednički su napisali i potpisali samo neke programske spise kao što je, primjerice, Manifest Komunističke partije. Temeljna teorijska i filozofska djela rezultat su individualnog rada istaknutih pojedinaca.

Što u tom svjetlu reći o najnovijem značajnom tandemu na području filozofije i društvenih znanosti. Kad to kažem, imam na umu Michaela Hardta i Antonija Negrija, koji su nedavno zajednički objavili dvije opsežne knjige: 1. *Empire*, New York 2000, 2. *Multitude* New York 2004. Riječ je o dvojici profesora filozofije. Negri živi i radi u Europi, a Hardt u Sje-

dinjenim Američkim Državama. Kako izgleda, prostorna udaljenost nije problem za njihov zajednički rad. Nekada je to bilo nezamislivo, a danas, s obzirom na razvoj sredstava komunikacije, to postaje rutinska stvar.

Prva knjiga njihova projekta posvećena je Sjedinjenim Američkim Državama koje oni uspoređuju s Rimskim imperijem. Kao što je Rim nalazio izlaz u ekspanziji i time rješavao unutarnje suprotnosti, tako radi i Amerika. Sve dok su vođeni ratovi i s njima povezana osvajanja i pljačkanja, Rimski imperij je cvjetao. Kraj te politike bio je početak raspada imperija. Ne stoje li slični razlozi u osnovi ratova koje vode Sjedinjene Države? Dakako, upadljivije su mnoge razlike kad se vrše te usporedbe, no to nipošto ne znači da nema i sličnosti. Dobro je poznato da su Rimljani rat i pljačkanje kamufilirali verbalnim slavljenjem mira. Uoči i za vrijeme rata rimski senat u pravilu traži od Augusta da uspostavi mir i poredak. Zar slično ne postupa američki kongres? Zar on ne traži od Busha da uspostavi mir i demokraciju na Bliskom istoku i drugim dijelovima globusa? Ovdje se nekako samo po sebi nameće pitanje neće li i u američkom slučaju, kao što je bilo u rimskom, prestanak ratovanja i ekspanzije biti jasan znak skore propasti imperija? To je svakako zanimljivo pitanje.

U prvoj se knjizi opširno i svestrano raspravlja o suvremenom američkom imperiju, o tome što je u osnovi njegove prevlasti nad ostalim centrima moći, o načinu prevladavanja zapreka, o ekonomskoj, kulturnoj, političkoj i znanstvenoj strukturi. U svemu tome autori su najviše zainteresirani za upoznavanje onih snaga koje se suprotstavljaju globalizaciji i porobljavanju. Takvih snaga ima posvuda u svim oblastima života. Nije da nisu aktivne, no njihove su akcije slabo povezane i koordinirane, što silno umanjuje konačne efekte. Budući da globalnom porobljavanju odgovara globalno suprotstavlanje, važno je pitanje kako snage otpora strukturirati. Sve dok se ne zna s kakvim snagama raspolažemo, koliko ih je, kakvih su svojstava i kvalitete, ne može se ozbiljno govoriti o strategiji borbenog nastupanja i o šansama njihova ishoda. Stoga su autori već tijekom pisanja prve knjige došli do zaključka da će biti potrebna i druga knjiga, koja će se baviti ovom drugom, suprotstavljenom stranom.

Prvo što se uočava kad se analizira dva-desetprvo stoljeće tiče se prevlasti nematerijalnog nad materijalnim radom. Dok je u devetnaestom i u dvadesetom stoljeću industrijski rad bio hegemon, iako je bio u manjini u odnosu na poljoprivredni, danas se situacija mijenja. Svaki poljoprivrednik je u isto vrijeme i kemičar, sjeme mora prilagoditi zemlji, pretvoriti voće i mlijeko u vino i sir. Usto mora biti i meteorolog. Jednom riječju, s obzirom na znanje i polivalentnost, industrijski radnik se ne može s njim ni uspoređivati. Slično se može reći i za "ženski rad", koji je također bio potpuno podčinjen i degradiran u razdoblju industrijskog rada. Po svom karakteru blizak je nematerijalnom radu, iako sadržava dosta rutinskih zadataka kao što su čišćenje, kuhanje itd., no on uključuje afektivne odnose, komunikaciju i koordinaciju s djecom i ostalim članovima porodice. U svim tim poslovima briše se oštra granica između rada i odmora, što ga približava poljoprivredi i domaćinskom radu. Nematerijalna paradigma produžuje radno vrijeme, djeca se ponovo uključuju u rad. Mijenja se i sama struktura rada jer linearne odnose radnika na proizvodnoj liniji zamjenjuju bezbrojni odnosi međusobno povezanih ili "umreženih" grupica /network/. Napušta se marksističko razgraničenje proizvodnog i neproizvodnog rada, usto ni granica između zaposlenih i nezaposlenih nije tako oštra kao nekada, jer su siromašni, nezaposleni i poluzaposleni aktivni u društvenoj proizvodnji čak i onda kad nisu u najamnom odnosu. Migranti i sirotinja stalno su uključeni u biopolitičku proizvodnju. To sudjelovanje, zajedno s njihovom pokretljivošću, stalno ugrožava i destabilizira svjetsku hijerarhiju i podjelu na kojoj počiva globalna moć kapitalizma (137). "Mnoštvo" ili "sirotinja", koji su uključeni u krug društvene proizvodnje, u isto vrijeme su isključeni iz društvenog bogatstva. Taj dvostruki karakter njihove egzistencije je osnova, ili ono mjesto, gdje treba tražiti osnovu revolucionarne subjektivnosti.

U daljnjoj analizi ističe se da je rasna teorija dobrim dijelom prevladana i napuštena. Na mjesto rasnih dolaze kulturne razlike kao osnova segregacije, pa narodi s niskim stupnjem obrazovanja i kulturnog razvoja ne samo da su u izrazito neravnopravnom položaju, nego se njihove šanse da dođu u ravnopravniji položaj

s vodećima iz dana u dan smanjuju. To znači da je rasizam i dalje operativan samo na drugi način. Sve je to uvjetovano razvojem kapitala koji ne djeluje u okviru fiksnih granica, nego stalno preplavljuje svoje granice i internalizira nove prostore. Posrijedi je, zapravo, neprestana eskalacija rata i pljačke, što je poslužilo kao motor koji je Europu doveo u položaj svjetske dominacije, da bi u naše vrijeme centar bio premješten u Sjedinjene Države, koje osloncem na svoju snagu i moć teže za dominacijom na cijelom globusu.

Kad bi se to sve odvijalo u skladu s iminentnim strukturalnim zakonima, kako neki misle, slabi bi bili izgledi za uspjeh volontarističkih intervencija. Unatoč tome, Lenjin je otkrio slabu kariku, izvršio prodor i napravio stanoviti zaokret. No danas, gotovo devedeset godina nakon tog zaokreta, umjesno je pitanje jesu li zemlje koje su u to bile uključene ostvarile neki napredak, ili su, kad se sve zbroji i odbije, ostale na istom mjestu, ili možda čak vraćene nazad? Nije li sve to bila velika pogreška, pa bi se moglo reći da bi bilo bolje da taj Lenjinov upad u historiju nije uspio? Prema toj logici i za Francusku veliku revoluciju bi se moglo reći da je to bio historijski promašaj.

Što na to reći? Sadržavaju li ti ekstremni stavovi možda zrnice istine pa ih treba uvažavati ili su to ideološke doskočice koje ne treba ozbiljno uzimati u obzir? Je li razvoj osuđen na stalno ponavljanje prijedanih krugova, ili povijest dobiva svoju logiku tek onda kad njome ovlada subjekt, nakon čega se razbija začarani krug i sve se kreće naprijed? Ta druga alternativa, to jest gledište da subjektivnost vrši rekonstrukciju uzroka i posljedica u razvoju povijesti lako se ispušta iz vida i to naročito u situacijama radikalnih tehnoloških promjena kad izgleda da se tehnologija razvija po svojim unutarnjim zakonima i da njezin razvoj determinira društvo u cjelini. To se upravo dogodilo u naše vrijeme time što su fizičke podfunkcije u procesu rada naglo gurnute u stranu, što predstavlja pravu katastrofu ne samo za njihove neposredne nositelje radnike, nego i za one koji u ime njih vladaju, pa zajedno s odumiranjem fizičkih podfunkcija odumire i ono što smo zvali radnička klasa, zbog čega je vlast takozvanim socijalističkim zemljama izgubila tlo pod nogama.

Kapitalizam se brzo naviknuo na promjene i našao prave odgovore na sve izazove, a sistem "realnog socijalizma" u tome je potpuno zakazao. Zbog birokratske ukočenosti i opće mentalne inercije Sovjetima nije uspjelo izvršiti prijelaz iz predinformatičkog u informatičko društvo. Nisu imali ni pameti ni snage da na vrijeme predaju vođenje države i društva u ruke mladih generacija. Kinezima je to uspjelo i zasad odolijevaju izazovima vremena. Koliko dugo – to je veliko pitanje.

No, to nije u središtu autorove pozornosti, barem ne u knjigama o kojima raspravljamo. Za njih su sovjetski, kineski, jugoslavenski, kubanski i svi njima slični slučajevi potpuno promašeni i to zbog toga što prihvaćaju princip predstavničke demokracije kojim se odbacuje iskustvo Pariške komune i stvara osnova za razvoj birokratskog sistema. U skladu s tim oni niti ne pokušavaju uspostaviti čvrstu vezu i kontinuitet sa snagama koje su vodile borbu s kapitalom u prošlom stoljeću. Osim toga njima je jasno da je proletarijat kakvog je Marx znao i opisao stvar prošlosti. Danas eksploatacija nije ograničena na tvornicu, nego pokriva cjelokupni socijalni prostor. Koje su to snage u tom mnoštvu koje će izvršiti rekonstrukciju u razvoju povijesti? Ako takve snage postoje, kako ih otkriti i na koji način ih strukturirati? Pojam "narod" nije prikladan u ovoj analizi. Evo zašto: stanovništvo je sastavljeno od pojedinaca i različitih klasa, a narod sve to sintetizira i reducira u jedan identitet "Mnoštvo", kako ga oni shvaćaju, naprotiv, nije ujedinjeno, ono ostaje pluralno. Ovdje se Hobbesu, koji govori o narodu i državi, suprotstavlja Spinoza, za kojega je mnoštvo nositelj slobode. Kako takvo mnoštvo može djelovati kao povijesni subjekt, to je enigma koju nije lako riješiti.

Što se tiče samog mnoštva, jedino je sigurno da je ono suprotstavljeno imperijalnim strukturama. Biomoć stoji iznad društva, to je vrhovna sila koja uspostavlja i održava red, a politička proizvodnja, naprotiv, djeluje iznutra, ona kreira društvene odnose (95). Da bi stvari bolje objasnili, pribjegavaju historijskoj komparaciji pa kažu da je Hobbes pošao od nove klase prema novom obliku suverenosti, a oni idu suprotnim putem, od novog oblika suverenosti prema novoj klasi. Nova buržoazija, u potrazi za silom koja će štititi njezine interese, gledala

je natrag, a “mnoštvo”, koje se pojavljuje u okvirima imperijalnog suvereniteta, gleda naprijed s onu stranu imperijalnog suvereniteta.

No, na pitanje što se u našim suvremenim odnosima pojavljuje ili naslućuje s onu stranu imperijalnog suvereniteta, oni nemaju odgovor. Uvjereni su da različite varijante marksističke teorije ne samo da im ne mogu pomoći, nego štoviše, da ih mogu odvesti na krivi put. Stoga ih izbjegavaju. Inspiraciju traže u izvornom Marxu i to u onim njegovim razmišljanjima koja upućuju na samouništenje kapitala. Što će se dogoditi kad rad u svom neposrednom obliku prestane biti izvor bogatstva? Zar time razmjenska vrijednost ne prestaje biti mjera upotrebne vrijednosti? Ako je to točno, kapitalizmu je odzvonilo i otvoren je put koji vodi prema komunizmu. Informacije, znanost, suradnja postaju temelji proizvodnje i bogatstva. Bil Gates ide ususret Karlu Marxu.

No prijelaz nije posve jednostavan kako to izgleda na prvi pogled, jer se “pregorijevanje” društva rada ostvaruje u pokoravanju pravilima najamnog rada. Ili, kako to Marx kaže, “pregorijevanje” privatnog vlasništva počinje s prvim dioničkim društvom i ostvaruje se na osnovi privatnog vlasništva.

Ohrabreni epohalnim napretkom, što ga donosi digitalna tehnologija, mnogi “teoretičari” dolaze do zaključka da i ne treba mnogo razmišljati, jer “čip rješava sve”. To znači da u perspektivi razvoj tehnologije postaje jedini i isključivi izvor vrijednosti, pa će male grupe vlasnika sve stvarati i o svemu odlučivati, čime će ostatak čovječanstva doći u položaj prosjaka koji moraju moliti milostinju ako žele preživjeti.

Za naše je autore takav zaključak čisti promašaj jer ne uzima u obzir stav da povijest dobiva svoju logiku tek onda kad njome ovlada subjekt. To je za njih bitno pitanje kojim se bave u jednoj i u drugoj knjizi, osobito u ovoj drugoj koju su i naslovlili u tom smislu kao “multitude” (mnoštvo). Termin su preuzeli od Spinoze i to, čini se, ne neposredno nego posredno preko filozofa Paola Virnoa, koji u sjajnoj knjižici *Gramatica della multitude*, Rubetino 2001, (naš prijevod *Gramatika mnoštva*, Jesenski i Turk 2004) problem temeljito razmatra.

(Za Spinozu je multitude nositelj građanskih sloboda. Hobbes tome suprotstavlja narod koji je usko povezan s državom Narod je nešto

što ima jedinstvenu volju, a građani su, kad se bune protiv države, mnoštvo. Dakle, mnoštvo je negativan pojam, ono što se nije prilagodilo da bi postalo narod. Danas smo već došli do točke gdje to jedinstvo nije država, nego jezik, intelekt, zajednička umijeća ljudskog roda.)

Ako ugnjetavanje i tome odgovarajuće suprotstavljanje nisu ograničeni na tvorničke pogone, nego pokrivaju cijeli socijalni prostor, tada pojam “proletarijat” nije više prikladan. Mnogo je prikladniji pojam “mnoštvo” koji autori ponekad poistovjećuju s terminom “sirotinja”. Međutim, u neposrednoj praksi to su difuzne, anarhoidne grupacije koje se sakupljaju i razilaze od situacije do situacije. Kako ih strukturirati, kako definirati od čega početi? Da li od neposrednog iskustva, od promatranja antiglobalističkih, protestnih grupa diljem globusa?

Na primjedbu da im istraživanje ima suviše akademski karakter, da nije plodonosno, jer nakon dugotrajne “tandemske analize”, koja obuhvaća gotovo tisuću stranica otisnutog teksta, još nema ni naznake za strategiju borbenog nastupanja, oni odgovaraju da za to još nisu sazreli uvjeti dodajući da ni Marx u svoje vrijeme nije mogao ozbiljno pristupiti razradi strategije sve dok se nije upoznao s iskustvima Pariške komune.

Međutim, taj odgovor ne djeluje uvjerljivo, jer na temelju svega što je izloženo u ovim dvjema knjigama postaje jasno da autori niti ne pokušavaju uspostaviti čvršću vezu sa snagama koje su vodile borbu s kapitalom u prošlom stoljeću. S obzirom na izmijenjenu situaciju, oni, čini se, smatraju da od toga ne bi bilo znatne koristi. U skladu s tim, uzor na koji se na kraju pozivaju nije ni Marx ni Lenjin, nego Sveti Franjo Asiški. Globalnom kapitalizmu suprotstavlja se radost življenja koja uključuje “prirodu, životinje, sestricu lunu, brata sunce, ptice u polju, siromašne ljude, sve zajedno protiv volje za moć i korupcije”.

To nas podsjeća na historičara Toynbeeja koji je sredinom prošlog stoljeća imao smjelosti djecu imućnih roditelja koji su se pobunili protiv vladavine novčanih vrijednosti, usporediti sa sljedbenicima Franje Asiškoga. Gledano iz današnje perspektive, položaj te djece (djece cvijeća) bio je komičan, jer ih je sistem protiv kojeg su ustali koristio kao turističku atrakciju

i na njima zgrtao profite. Hoće li i ovo novo pozivanje na svetog Franju Asiškoga imati slične efekte, pokazat će budućnost. No bez obzira na veću ili manju vjerojatnost te pretpostavke, ovo pozivanje im služi na čast, jer ih svrstava među mislioce lijeve orijentacije koji odlučno odbacuju svako nasilje i rat kao sredstvo za rješavanje društvenih problema.

I. Kuvačić

Paul Connerton

KAKO SE DRUŠTVA SJEĆAJU

Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2004., 171 str.

Pamtimo li dugo, što pamtimo i "pamti" li nacija, to su pitanja koja su u nekoj mjeri određivala tijek događanja uoči ratnih sukoba, a često znatno utjecala na ratna događanja i traumatične sudbine pojedinaca i cijelih skupina. Koliko je kolektivni imaginarij južnoslavenskih naroda bio opterećen povijesnim nepravdama, pobjedama i/ili porazima i kako se to reflektiralo na noviju povijest ex-jugoslavenskih prostora? Knjiga koju želimo prikazati na ta pitanja ne odgovara na neposredan način, ali detaljnim iščitavanjem štiva moguće je približiti se odgovorima na prethodna pitanja. Stoga smo u uvodu i postavili pitanja koja zadiru u "našu" socijalnu zbilju i ne tako davne ratne sukobe i njihove posljedice. Pratimo stoga pisanje P. Connertona da bismo pokušali doći do odgovora na uvodna pitanja/dvojbe. Autor ističe značenje kontrole pamćenja, koja utječe na hijerarhijske strukture i količinu moći koju posjeduju "ključari" povijesnog pamćenja. Događaji na koje se želimo referirati, mislimo na sada već bivšu "jugoslavensku priču", samo to potvrđuju. Političke garniture koje su devedesetih u Hrvatskoj (i u nekim drugim republikama) osvojile vlast, pokušale su medijsko-političkim akcijama i pritiscima izbrisati pamćenje pojedinaca i lišiti ih prava na sjećanje. Sjećanja koja su bila povezana s javnom scenom bivšeg poretka bivaju potisnuta i proskribirana, a nosi-

oci tih pamćenja i sjećanja su označavani kao nostalgičari različitih provenijencija. Connerton o tome piše: "Usprkos neovisnosti od društvenog pamćenja, postupci povijesne rekonstrukcije mogu na razne načine otuda primati usmjeravajuće poticaje, a zauzvrat kadri su značajno oblikovati sjećanje društvenih grupa. Osobito ekstreman slučaj takva uzajamnog djelovanja pojavljuje se kad se državni aparat navodi da građane ustrajno lišava njihova pamćenja" (23). Totalitarni i autoritarni sustavi nastoje ukloniti ili zabraniti sve pisce, filozofe i znanstvenike koji su alternativa realnoegzistirajućem poretku. Stoga, autori poput Solženjicina imaju iznimno značenje jer su svjedoci socijalne zbilje izvan krutih i stereotipnih ideoloških objašnjenja te stvarnosti. Društveno sjećanje je sustavno proučavao Maurice Halbwachs, pa ga Connerton navodi u ovoj knjizi. Različite pripadnosti i sukladni im oblici socijalne interakcije, poput pripadnosti srodničkim i vjerskim grupama, te klasno udruživanje, omogućuju pojedincima da zadobiju, lokaliziraju i prikupljaju svoje sjećanje. Sjećanje koje koristimo u komunikaciji povezano je s cijelim ansamblom sjećanja grupe, što (opet uključujemo naše sjećanje na rat) osobito dolazi do izražaja u "gustom" povijesnom vremenu, kad je homogenost na jednom prostoru (često vrlo segmentirano) dostigla visok stupanj. Pritom se događa i rekonstrukcija sjećanja, koje se u toj homogeniziranoj i emocijama prezasićenoj atmosferi, često pretvara u "zna se" sjećanje o pripadnicima druge grupe kao "istima i uvijek takvima". Pojedinčeva sjećanja su bitno obilježena njegovom grupnom pripadnošću pa će pripadnici različitih religijskih, klasnih, profesionalnih, rodni ili nacionalnih skupina na osobit način percipirati ili memorirati neke događaje. U slučaju Hrvata i Srba postoje upravo grupno obilježene i teško premostive razlike u interpretaciji nedavnih ratnih sukoba. Socijalizacijske naslage, mitovi prošlosti, izrazito nacionalno impregnirana konstrukcija socijalne zbilje, čine velike teškoće prilikom sjećanja tih nacionalnih skupina na protekle događaje. Da bi se društvo sjećalo, potrebna je predaja pomoću koje stariji prenose znanja i "znanja" mlađim generacijama. U seoskom društvu upravo djevoti i bake najviše prenose sjećanja grupe na mlade pripadnike zajednice. U drugom poglav-